

ЛЕГЕНДА ПРО ЛЬОРОНУ: ПРОБЛЕМА СИМВОЛІКИ ІМЕН ЖІНОЧИХ ВОДНИХ БОЖЕСТВ У ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ. ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто імена жіночих водних божеств, що фігурують у міфології України, Мексики, Панами, Коста-Ріки, Чилі. Проаналізовано етимологію та семантику імен, з'ясовано зв'язок між етимологічним значенням міфоніма та символікою, з якою він пов'язується.

Ключові слова: міфонім, міфоїстота, етимологія, звукоімітація, символізм.

Ірина Гаврилюк. ЛЕГЕНДА О ЛЬОРОНЕ: ПРОБЛЕМА СИМВОЛИКИ ИМЁН ЖЕНСКИХ ВОДНЫХ БОЖЕСТВ В ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОЙ И УКРАИНСКОЙ МИФОЛОГИИ. СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены имена женских водных божеств, которые фигурируют в мифологии Украины, Мексики, Панама, Коста-Рики, Чили. Проанализирована этимология и семантика имён, выяснена связь между этимологическим значением мифонима и символикой, с которой он связывается.

Ключевые слова: мифоним, мифосущество, этимология, звукоимитация, символизм.

Iryna Havryliuk. THE LEGEND OF LA LLORONA: THE PROBLEM OF NAME SYMBOLISM OF FEMALE WATER DEITIES IN LATIN AMERICAN AND UKRAINIAN MYTHOLOGY. COMPARATIVE ASPECT

The article deals with the names of female water deities which appear in the mythology of Ukraine, Mexico, Panama, Costa Rica, and Chile. Etymology and semantics of names is analyzed, the connection between the etymological meaning of the mythonym and its symbolism is found out.

Keywords: mythonym, mythical creature, etymology, sound imitation, symbolism.

Постановка проблеми. Міфологія становить потужний пласт людської культури, і було б абсурдним заперечувати її вплив на розвиток особистості. Розуміння глибинних коренів тих чи інших легенд, їх символіки, етимології

імен, які народ дав своїм божествам чи магічним істотам, дозволяє глибше проникнути в національну свідомість і навіть більше – зрозуміти принципи мислення людства в цілому, оскільки, попри очевидні відмінності менталітетів, усі ми наділені спільними моделями бачення світу. Дослідження міфонімів, які позначають божеств більш-менш одного порядку, у зіставному аспекті допомагає краще зрозуміти орієнтири власної міфології через контраст із іноземною.

У даній статті ми пропонуємо звернути увагу на знаковий для Латинської Америки образ Льюрони (la Llorona) та близькі до нього образи, що побутують в іспаномовних країнах та в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на комплексний характер проблеми, яку досліджуємо, слід виділити два її аспекти: культурологічний та лінгвістичний. У лінгвістичному сенсі уваги заслуговує стаття Г. Лукаш [8], присвячена особливостям семантичної структури міфологічних конотонімів. Не менш значимим є дослідження О. Іваненка [4], у якому проблема розглядається зовсім з іншої перспективи – з точки зору етимології назв міфологічних персонажів.

Серед публікацій культурологічного характеру вагоме значення для нашої розвідки мають праці *M. Baxmeyer* [13] та *G. I. Verduzco Argüelles, S. M. Rodríguez Tapia* [17]. У своєму дослідженні ми також послуговувалися відносно давніми збірками легенд, вірувань, досліджень народної демонології. Проте, незважаючи на широкий спектр досліджень зі згаданої проблеми, вони не дозволяють окреслити зв'язок між мовою і культурою, у чому, власне, і полягає **мета даної статті** – дослідити етимологію міфонімів, які позначають жіночі водні божества, визначити символіку цих імен, їх роль у формуванні образу народу.

Основний матеріал статті. Згідно з однією із найбільш поширених легенд Мексики (а їх існує велика кількість не лише в Мексиці, а й в інших іспаномовних країнах) Льюрона – це жінка, що вбила своїх дітей. Вона була корінною жителькою Американського континенту, проте тривалий час жила у

фактичному шлюбі з конкістадором благородного походження, для якого цей зв'язок не мав особливого значення. Коли він врешті вирішив офіційно одружитися з жінкою свого соціального рівня, то захотів забрати з собою і дітей, яких мав разом зі своєю індіанською коханкою. Проте та збожеволіла від горя і вбила своїх дітей (за різними версіями, утопила чи зарізала ножем). І віднині її привид блукає біля водойм і кричить “¡Ау, mis hijos!” («Ой мої діти!»). Зустріч із Льюороною може пророкувати смерть чи божевілья. Слід зауважити, що сучасне населення Латинської Америки вірить в існування Льюорони і знаходяться очевидці, які запевняють, що зустрічалися із цим персонажем народного епосу. Попри твердження, що легенда існувала задовго до завоювання Американського континенту іспанцями, Льюорона, незважаючи на жорстокість її вчинку, вважається одним із символів протистояння корінного населення Америки конкістадорам. Зокрема, у цьому аспекті вона контрастується із Мариноюю, реальною особою, корінною індіанкою, коханкою Кортеса, яка багато зробила для підкорення континенту іспанцями. Задумом Кортеса було асимілювати місцеве населення шляхом змішаних шлюбів. Вчинок Льюорони зараз розглядається багатьма як акт непокори і прояв сили латиноамериканської жінки.

Етимологію міфонема *Льюорона* логічно виводити від дієслова *llorar* – ‘плакати’, що має корені у латинському *plorare*, від якого також походять лексеми *deplorar* (скаржитися), *implorar* (благати) та ін. Глибшого розуміння походження згаданої лексеми досягнути не вдається, оскільки етимологи ставлять під сумнів будь-які існуючі припущення. Проте можемо стверджувати, що згадані лексичні одиниці подібно до іспанського *llover* (від лат. *plovere* – ‘дощити’) наштовхують на розуміння їх походження як наслідку імітації людиною звуків природи у своєму мовленні. Якщо простежити етимологію українського аналога дієслова *llorar* – *плакати*, то, зокрема, зауважимо, що автори Етимологічного словника української мови схильні пов'язувати цю лексему з індоєвропейським коренем **plāk-* (**plāg-*), що означає ‘ударяти, бити’, тобто значення плакати розвинулося із більш давнього ‘ударяти, бити

себе в груди' [2, с. 424], що підтверджує і автор Етимологічного словника латинської мови, який зазначає, що внаслідок семантичного зміщення дієслово *plangere* набуло значення 'вити, оплакувати' [19, с. 469]. З іншого боку, етимологію можна виводити від дієслова *пливти*, пов'язаного з латинським *pluit* – 'дощить', індоєвропейським **pleu-* – 'текти', 'литися', 'пливти' [19, с. 446]. Тож існує висока ймовірність того, що міфонім *Льйорона* у фонетичному плані імітує звук води, одного із потужних символів цієї легенди.

У дослідженні *G. I. Verduzco Argüelles* та *S. M. Rodríguez Tapia* ідеться про те, що, попри величезну різноманітність легенд про Льйорону, символом, який неухильно з'являється у кожній з них, є вода, яка містить подвійний символізм – джерела життя і руйнування [17, с. 313-314], символізм, який загалом підтверджує у своєму словнику символів *J.-E. Cirlot* [14, с. 54-56]. Проте *J.-E. Cirlot* глибше інтерпретує символіку води, вбачаючи у ній іще й проміжний стан: між життям і смертю, позитивним і негативним, творенням і руйнуванням. Цей символізм з'єднуючого елемента впливає із древнього бачення води як проміжної ланки між вогнем і повітрям – ефірами – і твердістю землі. У своїй словниковій статті, присвяченій символіці води, *J.-E. Cirlot* говорить іще й про те, що саме жіночі образи-символи прийнято пов'язувати з водою [14, с. 56].

Крім загальновідомої легенди про Льйорону, існує її набагато давніша версія, корені якої сягають вірувань ацтеків. Льйорону звали *Chocacihuatl*, і вона вважалася першою матір'ю, що померла при пологах [20, с. 74]. Ім'я *Chocacihuatl* у перекладі з мови науатль означає 'жінка, що плаче' (*choka* – 'плакати' і *cihuatl* – 'жінка'). Напрошується аналогія з англійським *choke* – 'задихатися, хапати повітря', що у свою чергу споріднене з англійським *cheek* (та іншими лексемами германських та інших індоєвропейських мов) і пов'язане із протоіндоєвропейським **geyew-*, **gyēw-* – 'жувати'. Наведена паралель – жодним чином не спроба встановити між неспорідненими мовами зв'язки, яких не існує, а скоріше чергова спроба підтвердити припущення щодо звукоімітаційного походження мов світу.

Близьким за суттю до образу мексиканської Льюрони є образ чилійської Пукульєн, ім'я якої, втім, сягає коренями мови місцевого населення – мапуче – синтетичної за своїм характером. Міфонім *Пукульєн* є сполученням іменника *кульєн* (*cullén*) – ‘сльоза’ і флексії *пу* (*pu*), що вказує на множину іменника, причому флексія *pu* у мові мапуче використовується винятково для творення множини іменників-істот [18, с. 72]. Зважаючи на відсутність ґрунтовних досліджень мови мапуче, ми не можемо говорити з певністю про етимологію імені, проте звернемо увагу на фонетичну близькість лексеми *cullen* з українським *куля* чи французьким *couler* – *котитися*, *литися* (від лат. *colare*). Ми не стверджуємо жодним чином, що можлива будь-яка близькість згаданих мов, які суттєво різняться за походженням і природою, просто звертаємо увагу на універсальні принципи найменування.

La Pucullén, на відміну від (Ль)юрони, не пов'язана з водоймами. Згадана міфоїстота вважається провідницею померлих до місця їх спочинку. Історія виникнення цього божества теж відмінна: Пукульєн – це жінка, у якої викрали її дитину. Так чи інакше, але символіка води залишається присутньою і в цьому образі. Сльози Пукульєн наштовхують на асоціації із річкою Стікс у давньогрецькій міфології, що корінням сягає давньоєгипетських поглядів на світ. Води Стіксу, безперечно, символізують смерть.

В окремих випадках жіночі міфологічні персонажі, не пов'язані прямим чином із водою, виявляються такими за більш детального розгляду. *Тулів'єха* або *Тулев'єха* – персонаж міфології Коста-Ріки та Панами – близький за суттю до Льюрони. Він описується як жінка з величезними грудьми, з яких тече молоко: вона втратила свою дитину і тепер не має кого годувати. Часто її описують як напівжінку-напівптаха, проте майже завжди з орлиними чи яструбиними кігтями замість ніг. (Явно простежується зв'язок зі Сфінксом чи Химерою, у яких вірили зовсім інші цивілізації).

Молоко, як і кров, сік чи дощ – та ж сама вода, яка дає життя. Проте більш детальне заглиблення в етимологію імені дозволяє осягнути природу цього персонажа. Оскільки Тулев'єха завжди змальовується в старому капелюсі

із обвислими полями, найпростіше виводити назву від *tule* – ‘старий капелюх’ і *vieja* – ‘старий’, а точніше – ‘стара’. Якщо другий компонент назви не викликає сумнівів – іспанського походження, з коренями у латині, то перший досить-таки багатозначний. *Туле* з мови ацтеків науатль означає рослину, з волокон якої плетуть килимки, стільці чи капелюхи. Проте, зважаючи на ареал поширення згаданої рослини (переважно Мексика, а не Панама чи Коста-Ріка), скоріше за все, ідеться про зовсім іншу рослину – понтедерію, назва якої іспанською звучить як *la espiga de agua* (водяний колосок), широке листя якої цілком може слугувати капелюхом. Зрозуміло, що росте понтедерія частково у воді невеликих стоячих водойм: боліт, ставків, калюж.

Інша героїня народного епосу Панами більш пов’язана з водоймами, проте етимологія її імені не дозволяє розкрити цього зв’язку. Мова йде про Тепесу (*La Tepesa*). За народною етимологією, своє ім’я вона здобула, коли утопила дитину, народжену поза шлюбом. Нібито Бог побачив гріх цієї жінки і сказав їй: «Ese pecado **te pesa** y te pesará por la eternidad». (Цей гріх тебе мучить і мучитиме вічно). На жаль, нам не вдалося відстежити глибшу етимологію цього імені. Проте якщо його дійсно виводити від дієслова *pesar* – ‘важити’, ‘тяжіти’, то виявляємо корені у латинському *pēnsāre* – ‘думати’, яке розвинуло з часом цілий спектр значень.

Колумбійський історик *F. Vélez Correa* у своєму дослідженні легенд [20] наводить іще цілий ряд персонажів-аналогій до Льюрони, зокрема, для Перу – *Auaytama* (явно виражений звукоімітаційний компонент), для Аргентини – *Ita-Guaimí*, для Парагваю – *Urutaí* або ж *Guemi-cue*. (Насправді *Ita-Guaimí* важко пов’язати із Льюроною, оскільки згідно з *J. B. Ambrosetti Ita-Guaimí* – дівчина, яку Бог покарав за неповагу до батьків, перетворивши її на камінь на березі річки [12, с. 118]). Водночас дослідник говорить і про іншу міфоістоту, дещо відмінну від Льюрони – *La Madre del Agua* (‘мати води’), краса якої здатна доводити до божевілля чи потьмарення розуму. Дослідник звертає увагу на те, що рибалки бояться цієї фантастичної істоти, що шпигує за ними, для того щоб

задушити. Логічно, що у цьому контексті запрошується асоціація з українськими русалками.

Слід зауважити, що Льюорона та їй подібні божества Латинської Америки в аборигенів пов'язувалися насамперед із пологами, статевим життям – звідси зв'язок із природою та водними об'єктами як джерелом життя. Прибуття конкістадорів-християн надає цим міфоістотам караючих функцій і все більше прив'язує їх до міст.

Якщо говорити про українські водні божества, то найвідомішими є русалки. Згідно з народними повір'ями ці водяні німфи є душами загиблих дівчат. Попри значну подібність до жіночих водних персонажів міфології Латинської Америки (поява внаслідок незвичайного трагічного випадку, фатальність зустрічі для простого смертного, особливо для чоловіка, а надто блудливого), градус напруги в українській міфології набагато нижчий. По-перше, русалки не пов'язуються із плачами, по-друге, загибель від рук русалки носить часто еротичний відтінок. Назва *русалка* в українській та інших східнослов'янських мовах походить від *русалії* – весняний обряд у давніх слов'ян, перший день Петрового посту, жіноче свято у цей день [3, с. 146]. У свою чергу лексема *русалії* походить від латинського *rosa*, глибша етимологія якої приводить нас до назв різних кущів. Зв'язок русалій із назвою троянди виявляється у тому, що під час цих ритуалів, які були поширені у Західній Європі, жінки одягали вінки з троянд.

Цікавою з точки зору досліджень назв міфоістот нам видається стаття Г. Лукаш, де, зокрема, йдеться про відомі архетипи. Так, авторка, посилаючись на К. Г. Юнга, згадує такі архетипи, як «мати» (архетип вищої жіночої істоти, що втілює відчуття вічної й невмирущої стихії й виявляється в різних варіантах: Богородиці, богині, відьми тощо), «дитя» (символізує початок пробудження індивідуальної свідомості), «аніма й аніmus» (несвідомий первень протилежної статі в людині), «тінь» (демонічний двійник), «мудрий старець» (архетип духу, значення, прихованого за хаосом життя, що виявляється в образах мудрого чарівника, шамана) тощо [8, с. 59]. Зрозуміло, що Льюорону та

аналогічних міфоістот вірувань Латинської Америки доцільно асоціювати з архетипом «мати», проте у такому разі не зовсім зрозумілим є місце русалок української міфології. З одного боку, існує вірування, що «русалки то душі утоплених дівчат та нехрещених дітей» [10, с. 50] (архетип «дитя»), з іншого – було б більш раціональним пов'язувати їх з архетипом «мати», про що зазначає І. Нечуй-Левицький («Своїми прикметами русалки близькі до богині Хмари» [10, с. 50]). Г. Лукаш звертає увагу на те, що «Новий тлумачний словник української мови» подає назву «русалка» одним зі значень слова «берегиня» із позначкою «діалектне» [8, с. 59]. Тому як і Льюорону, Пукульєн, Тепесу та ін. русалок теж слід вважати архетипним образом матері. Спільними моментами згаданих міфоістот є походження (внаслідок трагічної події; і ті й інші репрезентують душу, що страждає), зв'язок із водоймами чи водою, належність до жіночої статі. Ключова відмінність полягає в тому, що страждання міфоістот Латинської Америки прямо пов'язано з материнством, чого не можна сказати про русалок, хоча в образі цих міфоістот присутній елемент материнства.

Поряд із русалками, проте на щабель вище, знаходиться божество Мокоша, покровителька жінок, під владою якої перебувають у тому числі й русалки. З переходом до християнства Мокоша трансформується у Параскеву П'ятницю. Загалом ця міфоістота не становить особливого інтересу в рамках даного дослідження, оскільки знаходиться на ранг вище від усіх згаданих міфологічних персонажів. Викликає інтерес сам міфонім *Мокоша*, який, можливо, слід пов'язувати з лексемою *мокрий* [11, с. 640], хоча більша ймовірність походження назви від **tokos* – 'прядіння', що було б більш логічним [9, с. 169].

Етимологія міфоніма *Кікімора* була детально розглянута О. Іваненком [4], який пропонує «перекладати» назву як *болотяна мора*, звертаючи увагу на значення кожного компоненту. По-перше, компонент *мора* слід інтерпретувати як потойбічну, проте цілком матеріальну істоту, що мучить чи вбиває людей (мара). Крім того, дослідник пов'язує праслов'янське **mora* із семантикою 'нерухомий', 'ставати нерухомим' (*завмирати*). При цьому цілком можливою є

генетична спорідненість з індоєвропейським **mōr* ‘стояча вода’ та ‘смерть’. Автор також пропонує пов’язувати походження першої частини лексеми із індоєвропейськими **keuk-* / **kouk-* – ‘гнути, кривити; зігнути’ звідси – ‘зігнута = невелика на зріст людина’, ‘горб’ та зі слабо засвідченим (для **kuk-*) значенням ‘болото’ [4, с. 254]. О. Іваненко вбачає у компоненті **kuk-* ще й звуконаслідувальну семантику, яка допомагає виразити «кривизну», оскільки цей вигук на фоні інших характеризується різким підвищенням тону.

Зауважимо, що Кікімора – міфоїстота, яка далеко не завжди пов’язується із водою, проте народна свідомість зберегла її саме як болотяного духа. Як і русалки, Кікімора вважається істотою, у яку перетворилися людина, що померла «не своєю смертю». Зображення Кікімори як доволі потворної істоти корелює з ареалом її існування, що є символом застою, занепаду, руйнування духу [14, с. 354]. (Порівняймо з місцями існування русалок).

І. Нечуй-Левицький до русалок долучає *нічок*, як він зазначає, «(німецькі *nachtmar*, великоруські кикимори) – то жіночі духи, живуть у хатах, пустують вночі по хаті і люблять прясти» [10, с. 51]. Власне, німецьке *Nachtmahr* – це і є кошмар, мара – злий нічний дух відомий практично всюди в Європі за винятком Півдня і Заходу (Іспанія, Португалія, Італія, Греція тощо). Назва *мара* звучить подібно більшістю європейських мов, і зводиться до протоіндоєвропейського кореня **mer-*, що означає ‘шкодити’, ‘стирати’, ‘ранити’ [16, с. 936] чи, ймовірно, до індоєвропейського **moros*, що означає ‘смерть’ [15, с. 32].

У «Нарисі української міфології» В. Гнатюк згадує також про існування люзон та мелюзин [1, с. 132]. Зокрема, мелюзини – це водяні істоти, запозичені із західноєвропейської міфології, сам В. Гнатюк класифікує їх як «морських людей». Етимологію їх імен доцільно виводити від латинського *lux* – світло, що, утім, не заважає кожній нації пропонувати свою історію походження назв даних міфоїстот, пов’язуючи їх із конкретними родами чи вбачаючи у назві зв’язок із морем (напр., фр. *Merlusigne*). В українській народній свідомості мелюзини стали аналогом русалок, кількість їх зростає (у західноєвропейській

міфології є лише одна Мелюзина), а причиною їх появи стала загибель дівчат до вінчання – за аналогією до русалок.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок.

Дослідивши етимологію імен, які називають жіночих міфоістот, пов'язаних із водоймами, можемо відзначити, що у багатьох випадках назва істоти демонструє зв'язок імені й образу, символіки, з якою це ім'я поєднується. При цьому простежується зв'язок між іменем, образом істоти та місцем її існування, оскільки різні типи водойм мають різну символіку. Зокрема, образи *Кікімори* і *Тулев'ехи*, які і своїми іменами, і через народні вірування пов'язуються з болотистою місцевістю, втілюють цей зв'язок через зовнішній вигляд, який склався в народній уяві. Цього не можна сказати, наприклад, про Льюорону, Пукульєн чи русалок, які, без сумніву, вважаються жахливими істотами, проте не мають образу старості, не несуть відчуття застою.

Зіставлення міфологій віддалених культур, кожна з яких пережила у свій час перехід від язичництва до християнства, дозволяє також простежити, що міфообрази дохристиянських часів не зникають, а лише трансформуються, змінюючи імена. Зокрема, ацтекська *Chocacihuatl* стає *la Llorona*, праслов'янська *Мокоша* стає *Параскевою П'ятницею*. Водночас відбуваються зміни у «функціях» тієї чи іншої міфоістоти.

Звертаючи увагу на структуру імен, помічаємо спільні корені та, ймовірно, звукоімітаційні моделі, які стали основою для творення слів.

Загалом зважаючи і на семантику імен і на загальний характер легенд, зауважуємо менший трагізм, втілений в образах водних божеств української міфології, порівняно з їх латиноамериканськими аналогами.

Паралельне дослідження міфонімів, що називають зіставних персонажів різних культур, дозволяє побачити спільні моменти розвитку мов та універсальність культурних архетипів. Ми вважаємо такі розвідки перспективним напрямком розвитку філології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 2004. – 656 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 2006. – 704 с.
4. Іваненко О. Слов'янські старожитності. Демонологія. IV (псл. *kukumora, *кукумога) / О. Іваненко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 56(1). – С. 250-256.
8. Лукаш Г. П. Міф і міфологічні конотоніми // Λογος όνομαστική. – 2006. – № 1. – С.58-65.
9. Мифы народов мира : энцикл. в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская Энциклопедия, 1980. – Т. 2. – 721 с.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу : ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.
11. Этимологический словарь русского языка : Russisches etymologisches Wörterbuch : в 4 т. / авт.-сост. М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – Изд. 2-е, стер. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2 – 672 с.
12. Ambrosetti J. B. Supersticiones y leyendas / J. B. Ambrosetti. – Buenos Aires : La cultura argentina, 1917. – 246 p.
13. Вахмeyer М. El fantasma de la frontera. La Llorona como símbolo nacional en la literatura chicana y del Norte / М. Вахmeyer // México Interdisciplinario. Interdisciplinary Mexico. – 2015. – № 8. – P. 74-86.
14. Cirlot J.-E. Diccionario de símbolos / J.-E. Cirlot. – Barcelona : Editorial Labor, 1992. – 476 p.
15. Pócs É. Between the living and the dead : a perspective on witches and seers in the early modern age / É. Pócs. – Budapest : Central European University Press, 1999. – 186 p.

16. Klein E. A Comprehensive etymological dictionary of the English language : in 2 volumes / E. Klein. – Amsterdam – London – New York : Elsevier publishing company, 1966. – Vol. 1. – 1176 p.

17. Rodríguez Tapia S. M. “La Llorona” : análisis literario-simbólico / S. M. Rodríguez Tapia, G. I. Verduzco Argüelles // Ensayos sobre ciencia ficción y literatura fantástica. – Madrid : Asociación Cultural Xatafi y Universidad Carlos III de Madrid, 2009. – P. 306-318.

18. Smeets I. A Grammar of Mapuche / I. Smeets. – Berlin – New York : Mouton de Gruyter, 2008. – 607 p.

19. Vaan M. Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages / M. de Vaan.– Leiden – Boston : Brill, 2008. – 825 p.

20. Vélez Correa F. Mitos, espantos y leyendas de Caldas / F. Vélez Correa. – Caldas : Impr. Departamental de Caldas, 1997. – 338 p.